Школа амыдыралы

БАЙ-ХААКТА МЫНДЫГ ЧОРДУ

Келир салгалды өөредириниң айтырыглары кандыг-даа күрүне тургузуунуң үезинде ооң кичээнгейиниң төвүнге туруп келген болгаш ам-даа ындыг хевээр. А бо 1993 чылды КНО-нуң Чингине Ассамблеязы Уруглар чылы кылдыр чарлаан. А биче чаштарны бүгү назынының иштинде өөредип, олар дээш сагыш салып чоруур кижилер башкылар-ла болгай. Амгы үеде назылап кыраан, пенсионер азы инвалид апарган башкыларның кайы хире амыдырап, чурттап турарын сонуургап көөрү-биле Таңды районнуң Бай-Хаак ортумак школазынга четкеш, келдим. Школа директору Ольга Кыргысовна Дамдын Кызылче хуралдап кире берген, чок болду. А өөредилге эргелекчизи Чечек Чоодуевна Дажываа мында чаа ажылдап келгенинден школаның амыдыралын ам-даа эки билбес болган... Ам канчаар, тус школага 35 чыл иштинде ажылдап, школаның профкомун хөй чылдар иштинде удуртуп келген, ам-даа удуртуп турар, улус өөредилгезиниң тергиини Галина Андреевна Федорова-биле чугаалажыр ужур меңээ таварышкан...

Галина Андреевна школаның амыдыралын, мында башкылар болгаш өөреникчилериниң-даа беш салаазы дег кончуг эки билир башкы болду. Ынчанмайн канчаар профком даргазы кижи...

Школада нийтизи-биле 607 өөреникчи өөренип турар. 57 башкы бар. Оларның хөй кезии дээди эртемниг. Школада 5 пенсионер башкы бар. Олар ам-даа ажылдавышаан, колдуунда-ла социал педагогтар апарган чорду. Оларның аттары бо: М. И. Абросимова, С. А. Успун, У. Ч. Монгая, Е. В. Нетепенко, Ч. С. Бадыргы. Ол хоочун башкылар өөредилге фондузун шын үлээринге киржип, «берге» кижизидилгелиг уруглар-биле ажылдап, херек апарган таварылгаларда, оларга моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирип турар. А школаның талазындан пенсионер башкыларга ыяш, хөмүрнү үргүлчү берип, байырлалдар үезинде тускай суй-белектерни тыпсып турары эки чорду. А профком даргазы Галина Андреевна-биле чамдык пенсионер башкыларның бажың-балгадынга база киргилээн бис. Олар черле амыдыралдың чулуун амзапкан, хоочун кижилер болгаш саап ижер инектерлиг, ногаа тарыыр участоктарлыг, хаваннарлыг, хой, өшкүлерлиг, амдызында багай эвес чурттап, ажылдап турарлар.

— Биске хөй чылдар иштинде ажылдаан, байлак арга-дуржулгалыг башкылар М. Н. Абросимова, М. Н. Курочкина, Л. Т. Сыч, М. С. Иргит, П. Е. Кузнецова, А. С. Оюн оларга школа коллективи дүрүм ёзугаар чоргаарланып турар бис — деп, профком даргазы улуг чоргаарал-биле чугаалап орду. Ооң-биле чергелештир хөй чылдар иштинде ажылдап келзе-даа, чурттаар бажын-балгат-биле ам-даа четче хандыртынмаан башкылар бисте бар. Оларның саны 4 кижи. Бирээзи мен мен. Мен ам 35 чыл иштинде бо школага доктаамал ажылдап келдим. Төрүттүнген, өскен-даа черим бо. Ачам фронтуга өлген. Авам кыраан, ам пенсионер. Ындыг турбуже, чаагайжыды туттунган чурттаар оран-саваны мынчага дээр бербейн турарынга иштимде бичии хомудап чоруур мен — диди.

Башкының оозу чөп боор. Район чагыргазының улус өөредилге килдизи болгаш Бай-Хаак суур чагыргазы ону болур-чогууру-биле өөренип көргеш, бо чаа өөредилге чылында башкыга бажыңдан бээр боор дээрзинге бүзүреп каалыңар.

База ол ышкаш школа буфединде аъш-чемниң өртээ ында садыгларда аъш-чем өртээнден аар дээрзин Галина Андреевна хомудап чугаалады. Чижээ, бир порция маңка кашаның өртээ 24 рубль, стакан шайның өртээ 1 рубль боор турар. Ынча хөй акша төгерикти өөреникчи кижи кайын алырыл?!! Ынчангаш ону чиигедириниң аргазын Бай-Хаак суурнуң чагыргазы өөренип көрзе эки боор... Уруглар кижизидилгези дээш чагырга чери чон мурнунга долу харысалгалыг дээрзин утпаза чогуур.

Ооң-биле чергелештир ында техажылчыннарның, кочегарларның ап турар акша-шалыңынче кичээнгейни углаары база чугула боор турар. Ында 2900, 3300, 3600 рубль ап турар кочегарлар болгаш техажылчыннар бар чорду. Амгы берге рынок үезинде, ол хире акша-биле амыдырап-чурттаары берге дээрзи билдингир-дир... Ону өөренип көөрү база чугула.

Бай-Хаак ортумак школазында хөй нацияның уруглары чаңгыс кижи дег, эптиг, найыралдыг өөренип турар, интернационалчы школа чорду. Ийиги каъдында, бир класста тыва өгнү шуут тип алган, уругларны тыва чаагай чаңчылдарга өөредип турары мактанчыг. Чижээ, уруглар ол өгге таразны канчаар хоорун, соктаарындан эгелээш, аргыыр, дааранырынга, быжарынга дээш, ус-шевер ажылдарны кылып, янзы-бүрү тыва оюннарны ойнап турарлар. А школаның иштики, даштыкы каасталгазы база багай эвес, чараш болгаш көрүштүг кылдыр кылдынган. Нийтизи-биле школа боду база чараш-даа, көрүштүг-даа, делгем-чаагай-даа. А кол-ла чүве мында найыралдыг, сорулгазын эки билир, күштүг коллективтиң ажылдап турары кижиниң сеткилин өөртүп келир.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ӨӨРЕДИЛГЕНИ ТҮҢНЭЭН

Улуг-Хем районнуң улус депуттарының район Совединиң, тус чер чагыргазының хуралдаар залынга районнуң удуртукчу кадрларының экономиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле ээлчеглиг өөредилге чылының түңнел кичээли болуп эрткен.

Орта «Бюджет-камгалал медицина албаның кол-кол байдалдары» деп эге илеткелди район эмнелгезиниң кол экономизи Н. В. Масленникова кылган. Бюджет-камгалал медицинаже шилчилге дугайында эдеринчи илеткелдерни Кызылдан чаладып келген специалистер, республиканың Кадык камгалал яамызының саналга-шенелде төвүнүң ажылдакчылары Т. И. Полежаева, Л. Н. Шаталова кылгылаан.

Удуртукчу кадрларның 1992-1993 өөредилге чылының түңнелдеринге, келир өөредилге чылында туруп турар чаа сорулгаларга районнуң тус чер чагыргазының килдис эргелекчизи Н. А.-К. Чаш-оол доктаап, делгереңгей чүве чугаалаан.

Соян ХОЖУЯ.

ШИИТКЕЛДИ ШЫҢГЫРАДЫР

МОСКВА. Сөөлгү үеде хамаатыларның хуу өнчүзүнче холгаарлап, халдаар чоруктуң көвүдеп турар апарганы транспорт чүүлдери оорлап мунуп алгаш барганы дээш харысалганың талазы-биле айтырыгны эде көөрүн негеп келген. Ол дугайын Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга республиканың кеземче болгаш кеземче-чорудулга кодекстеринге өскерилгелерни киирер дугайында доктаалдың төлевилелин чугаалажып көрүп турар үеде демдеглээн.

Өнчү ээлериниң эт-хөреңги талазы-биле эрге-шөлээзин камгалаарын күштелдирери-биле самчыгдаар сорулга чокка транспорт чүүлдерин оорлап мунганы дээш харысалганы база улгаттырарын көрүп турар чаа норма-чижекти кодекске немээрин ында сүмелээн. Шак-ла ындыг үүлгедиишкин дээш, ынчалза-даа транспорт чүүлдерин азы өске-даа үнелиг эт-хөреңгини узуткаан азы чидирген дээш амгы хоойлуда айыткаанындан-даа шыңгыы харысалганы онаар кылдыр доктаадырын (он чылга чедир хостуг эргезин казырын) саналдап турар.

Ол ышкаш онза улуг үнелиг чүүлдерни болгаш документилерни оорлааны дээш онаар харысалганы бедидерин көрүп турар норма-чижекти кеземче кодекизинге немээр дугайында (ындыг таварылгада үүлгедикчилерниң хостуг эргезин 15 чыл чедир казыыр) санал база кирген.

«ДОЛУ» ОПЕРАЦИЯ— РАЙОННАРДА

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бөлүк ажылдакчылары чоокта чаа Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарның девискээринге ажылдап чораан келгеннер. Оларның бо удаада кол сорулгазы — оорларга удур тодаргай хемчеглерни алыры болгаш бо талазы-биле кончуг амдажаан болгаш кедерээн херек үүлгедикчилерин тудары база өске-даа чугула чүүлдер турган.

Бир эвес бо чылдың бирги кварталын ёзугаар алыр болза, республика иштинге 152 удаа хуу мал оорлаашкыны база күрүне малынга хамаарыштыр 42 удаа ындыг чоруктар болган. Бо оорлаашкыннарның 110-ун милиция ажылдакчылары тодараткан болгаш оорларны туткан.

Үстүнде районнарның девискээринге «Долу» деп операцияны чорударынга ИХМ-ниң 40 база районнарның милиция салбырларының дыка хөй ажылдакчылары киришкен. Оон аңгыда көдээ ажыл-агыйның специалистери, улус депутаттары база идепкейлиг болган.

Операция үезинде оор-сукка туралыг база мурнунда ол дээш шииттирип чораан болгаш амгы үеде ажыл чок 165 хамаатының нийти байдалдарын хынап көрген. 615 кезек транспорт аймаан хынаан. Моон түңнелинде оор чорук кылган 8 фактыны илереткен болгаш 21 баш бода малды болгаш 9 аътты ээлеринге эгиткен. ..

Теве-Хая суурнуң чурттакчызы С. Д. Кууларның 4 аъдын ол-ла черниң чылгычылары Арапчор Куулар, Шолбан Моңгуш болгаш «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң малчыны Геннадий Чаш-оол база ол-ла ажыл-агыйдан фермер Михаил Соднам олар оорлааш, операция үезинде туттурган. Оорларга хамаарыштыр кеземче хереэн дораан оттурган.

Чөөн-Хемчик районнуң Ак-Хая деп черде Суртаал-оол Монгуштуң 9 баш инектерин оорлаан. Ол дээш рейд үезинде Шемиден Сылдыс Моңгуш туттурган. Инектерни дораан ээзинге эгиткен.

Наркотиктиг бүдүмелдерни чөпшээрел чокка шыгжап турган ийи таварылганы илереткен болгаш ажыглаар чөпшээрели чок 32 аңгы-аңгы хевирниң бооларын хавырган. Ок-боону шөлээ-чөпшээрел чок ажыглап, ону шыгжап турганы дээш Арыскан суурнуң чурттакчызы хамааты Руслан Дөненге хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүң 218 дугаар чүүлүн ёзугаар херекти оттурган.

Рейд үезинде административтиг корум-чурум үрээни дээш 142 хамаатыга хамаарыштыр хемчег алган, 10 херектиң истелгезин дораан дооскан болгаш 20 кем-херек үүлгедикчизин туткан.

Ынчангаш ам болза мал оорлаашкынын болдурбас төлээде республиканың болгаш районнарның тускай комиссияларын катап тургузар, малдың тускай им-демдеглээшкиннерин чорудар, садыг органнизацияларының талазындан тускай чөпшээредилге бижик, справка чок кижилерниң дужааган ээдин хүлээп албас, чылгы малдың тускай учёдун тургузар болгаш ооң баш санын паспорттаар, тус-тус черлерге арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның мал-маганының шимчээшкинин контрольга алыр херек.

Владимир САРЫГЛАР.
ИХМ-ниң харысалгалыг ажылдакчызы, милицияның подполковниги.

ДУЗАВЫС КАДААЛ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың май айның эгезинде даг, ажыктыг казымалдар талазы-биле эртемниг специалистерни айның ийиги чартында чыып, ужуражылга эрттирер дээнин бүгү солуннарга парлап, чарлаанын кижи бүрүзү билир боор. Бо айтырыгны шаандан бээр шак мынчаар шын шиитпирлеп турган чүве болза, республиканың ажыл-агыйын сайзырадып хөгжүдеринге дээштиг идигни берген турар ийик деп санап турар мен. Ынчангаш Президентивистиң ол саналын сеткилимниң ханызындан деткип, бодумнуң бодалымны илередип орарым бо.

Шаандан бээр Россияның болгаш өске-даа республикаларның ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче дыкала хөй аныяк-өскенни өөредип алыр дээш чорудуп турдувус. Артында-ла улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле өөредип чорудуп турду. Республикавыстың улус ажыл-агыйын, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезин көдүрүп алыр сорулга-биле тускай эртемниг кадрлар белеткеп алыр дээш өөредип ап турганывыс шын. Ынчалза-даа байдалывыс барык өскерилбээн.

Чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге эртем-билиг чедип алгаш, ээп чанып келген аныяк специалистеривис чедип алган эртеминиң аайы-биле ажыл тып алыры безин дыка берге турду. Моон мурнунда удуртуп-баштаар черлерге ажылдап турган партократтар, бюрократтар аныяк специалистерге орук бербес турду чоп. Чамдык аныяк специалистер таныш-көрүш, дөргүл-төрел тыртыжып тургаш, ажылга кирип алыр турганы меге эвес-ле болгай.

Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг дыка хөй аныяк специалистер бодунуң эртеминиң аайы-биле ажыл тып чадааш, өске ажылдарда ажылдап кирип алганы шын. Олар харын боттарының тускай эртемин уттуп алган, заар-саар ажылдарда ажылдап турар болдур ийин. Удуртуп-баштаар черлерде сыр өске профессиялыг, чок-ла болза, ажылдап турар чериниң талазы-биле эртем-билии чегей кижилер ам-даа ажылдап турар болдур эвеспе. Шак ындыг специалист эвес кижилер амгы үениң негелдезинге бырашпайн, ажылын уүп чадап турары билдингир. Шак ындыг кижилер аныяк специалистерден коргар-дыр. Азы портфелин хунаап алгаш баар ирги бе дээш кулаан кызыпкан орар боор-дур. Олар аныяк специалистерге орук чайлап бербейн турар.

Көрүп чорууурга черле элдеп боор-дур. Оон кадында пенсия назыны шагда ажа берген кижилер ажылдаан черлеринде, удурткан бүдүрүглелеринде, организацияларында ажылдап орар боор-дур. Шынында оларның ажыктыг кылыпкан чүвези-даа чок ийин. 60 хар ашкан соонда кылып турган ажылындан сирбектенип алгаш, кулаан кызыпкан удуртур-баштаар черге олуруп турган хереэ чок деп бодаар мен. Ооң орнунга аныяктарны деткип, оларны өөредип кааш, буянныг дыштанылгаже үне бергени дээре. Шак ындыг кижилер чоргаарал болгу дег.

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга мергежили ол ажылга таарышпас кижилер ажылдаарга бүгү чүве сандарап, бойлап турары-ла чөп. Мээң билирим безин дыка хөй аныяктар бодунуң профессиязын каапкаш, чүдүрүкчүлеп, кадарчылап, чолаачылап, таңныылдап, солун черлеринде ажылдап турар боор-дур.

Төрээн Тывавыстың хөгжүлдезиниң, чонувустуң аас-кежииниң, эки чуртталгазының бодаан болзувусса, тускай эртемниг специалистерниң мергежилиниң аайы-биле шын хуваар, оларны өрү көдүрер, оларга деткимче бээр турган.

Бо айтырыгны бистиң баштайгы Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак утаап бодааны ол бе? Парлалга арыннарынга-даа, хурал-суглаага-даа, сессияларга-даа бистиң хүндүлүг даргаларывыстың, улус депутаттарывыстың, каас-чечен аазаашкыннары, саналдары-ла хөй боор чүвел? Оон кандыг-даа түңнел чүге чок бооп турарыл?

Ынчангаш бодум хуумда Президентивис Ш. Д. Ооржактың саналынга сеткилимден таарзынып, ону деткип, чөпсүнүп тур мен. Мен бодаарымга, баштай-ла хамык чүвени кадрлардан эгелеп алыры чугула. Оларны тып, ончалап, профессия аайы-биле аттестация эрттиргеш, ажылга томуйлааш, олардан негелдени шыңгыыраткаш, чоннуң, оларның аас-кежии дээш ажылдаар болза, олар чүге ажылдап шыдавазыл?

Ажыктыг казымалдар болгаш өске-даа байлактар талазы-биле Тывавыс байлак. Бо талазы-биле тускай эртемниг даг инженерлери, металлургтар дээш специалистеривис бар. Бисте өске-даа нацияның специалистери чурттап, ажылдап турар болгай. Оларны ажылга хаара тудары черле чөп. Ынчангаш Президентивиске бо талазы-биле дуза кадып, специалистер-биле эки чугаалажып тургаш, Ажыктыг казымалдар министерствозун тургузар болза эки деп бодаар мен.

Альберт САНЧАТ.

ЫНДЫГ МӨӨРЕЙЛЕРНИҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Эр-даа, кыс-даа кижиниң даштыкы хевир-сыны, арын-шырайы чараш, көрүштүг боор төрүттүнүп, чаяаттынганы ооң бодунга тааланчыг эки болуру чугаажок. Кижи-даа, мал-маган-даа бичиизинде, аныяанда дөмей-ле чараш, аажы-чаны-даа чаптанчыг боор. А четпес-дудуу төрүттүнүп кээрлеривис база бар: согур-мугур, буттары ыргак-дагыр, салаа-сайгыды артык, тудуш-даа болгулаарла. Ийе, мал-маган-даа четпес-дудуузу төрүгүлээр...

Ынчангаш бодап-даа көрүнер, эр-даа, кыс-даа кижилерде даштыкы хевир-сыны чараш эвестер база бар. А ындыгларның аразында даштыкы хевири чежемейниң-даа көрүш чок болза, иштики сагыш-сеткили байлак, чараштар хөй болдур ийин. А чамдык арыг-силиг кеттинген, арын-шырайы-даа чараш, дурт-сыны-даа чойган ышкаш, хөңү аныяктарның (эр, кыс-даа) билии чегей, мугулай, сагыш-сеткил культуразы аажок куду, кысказы-биле чугаалаарга, иштики сагыш-сеткили, мөзү-бүдүжү чараш эвес болгулаар. Чон ындыгларны «дашты каас, иштиирик» деп са-ла сөглээн.

Оон ынай «Чаражынга шай хайындырып ижер эвес, чаражынга мал өртээр эвес» деп тыва чоннуң мерген сөзү база бар. Ынчангаш бот-хууда хамык ужур кижиниң даштыкы чаражында эвес, а кижиниң мөзү-бүдүжүнде, иштики сагыш-сеткилдиң чаражында деп бодаар мен. А чараш боор чаяаттынганы бодунга харын херек деп үстүнде айыттым.

Дөрту-биле чугаалаарга, орус, тыва, бурят, хакас, моол... дээш кандыг-даа нация чонда чараш-даа, чараш эвес-даа, эки-даа, багай-даа кижилер бар. Ынчангаш кижилерниң — кыстарның чаражын шилиир деп-ле жюрилиг мөөрей маргылдааны бистиң Тываның олбо булуңнарында, кандыг-бир сезоннуг улуг ажыл-агыйжы кампания ышкаш кылдыр эрттирип турарынга шуут таарзынмас-тыр мен.

Чараш кыстарның шилилге «делгелгезин» эрттирериниң идепкейлиг организакчылар кайын-на ийик. Саян артындан «часкап» эккелген боор, сөөлгү каш-ла чылдарда ону школаларда безин «школаның чараш даңгыназы» дээн хевирлиг эрттирип турар апарганын солуннардан номчуп, радиодан чаңгыс эвес удаа дыңнадым. Ийе харын, школачы чараш кыс уругларга шилилге мөөрейинге бөдүүн айтырыгларны база салгылаар боор чорду. Ынчалза-даа элээди, аныяк, чараш кыстар мөөрейинге ышкаш, жюри кежигүннери школачы чараш кыс уруглар «мөөрейинге» киришкеннерге каш бөдүүн айтырыглар салгылааш, а кол-ла чүве — дурт-сыны, даштыкы хевир-дүрзүзүн көрүп «демдек» салыр. Кырган, чалыы хөй-ле көрүкчүлер мурнунга бичии када барык-ла чанагаш чыгы көзүлгеш, эң чараш боор «5» демдек алганнарга шаңнал кылдыр аът, шары, алдын, мөңгүн-даа болза, харам чокка тыпсып турарын адаарган эвес, а кайгап, элдепсиниип көөр кижи-дир мен. А ылангыя школачылар аразынга чараш кыстар мөөрейин эрттирерге ол кижизидилгеге кандыг салдарлыг болурул ынчаш? Эстетика бе, этика талазы бе?...

Бо чылдың февральдың сөөлгү хүннеринде Шагаа гавырыштыр «Дангына-93» деп хоорайның хөлдүг черинге баш бурунгаар улуг чарлалдарны аскылааш, радио, телевидениеге, солуннарга чарлапкаш, чараш кыстарны шилээш, эң чараштарын шаңнады. «Тергиин» чаражынга 100 муң акша шаңналын тыпсырга, адыш часкаашкыннары чиртинейнип турду. Даштыкы хевириниң та чүзү четпес болган чүве, аңаа (эң чаражынга) арай четпээннерин база хоомай эвес акша-төгерик-биле шаңнадылар. Ийе, сцена кырынга аът-мага-бодун көргүзүп үнүп келгеннерге, ынчан янзы-бүрү айтырыгларны база салгылаан. Маңаа база-ла кижиниң иштики сагыш-сеткил байлаан, угаан-медерел деңнелин кол херек деп санаваан, а чүгле кижиниң даштыкы чаражын барымдаалап көргеш, түңнел үндүрүп, тус-тус черлерни жюри кежигүннери тодаратканы ол. А бир эвес чүгле чаражын көргүзер деп чүткүүр болза, ындыг аныяк кыстар кайда-даа хөй, сцена кырынга сыңышпайн баар!

Номчукчунуң бодалы

Мырынай чоокта чаа, майның бо сөөлгү хүннеринде Чеди-Хөл, Тес-Хем, Таңды районнарның чараш кыстар мөөрейин телевизорга Бай-Хаактың Культура бажыңындан бүгү Тывага көргүстү. 25 чараш кыстың чүгле онун шилип алганын диктор дыңнадып турду. Аңаа шала чанагаш мага-бодун көргүзериндеп аңгыда, элээн каш бөдүүн айтырыгларга харылавышаан, ырлап-шоорлап, шүлүк номчуп, концерт номерлериниң ара-аразында база көргүскүледи. Ол харын эки-ле, көрүкчүлер хире-шаа-биле эстетиктиг таалалды алыр. Чанагаш чыгы уруглар өйөйлеп-ле чыскаалып алгаш, (көрүлде мөөрейниң эң кол кезээ) соо, мурнун көргүзүп, сцена кырынга хүлүмзүрбүшаан, ооккум шууңуп эртип тургулаар. Хая көрүнгеш базыптарга, чамдыктарының бар-чок чыгы ырыктаажының аажок чиңге дүвү чаялар аразынче ыскыттагып кире берген боорга, кижи чарашсынар хамаанчок, а чүдексинер-даа чүве чорду...

Херээжен кижиге косметика сагыыры база чугула херек-ле ыйнаан харын, ынчалза-даа чараштар маргылдаазынга киржир аныяктар оода-ла бажының дүгүн болгаш арнын будувайн, бодунуң төрүп чаяаган аът-кешин, дүрзү-хевирин өскертпейн, ол-ла хевээр чонга «делгеп» көргүзер болза эки деп бодалдыг мен. Будуттунар болза, шала көрүш чок арын-шырайны безин чараш кылдыр эдип-чазап, жюри кежигүннерин «мегелеп» каап болур-ла болгай. Ёзулуг-ла «карак чаап» деп чүве ол эвес бе? Ынчап турганш, чедип алган «тиилелге» ол кижиниң сеткил-сагыжынга дыш болгаш таалал бээр бе?

Демги-ле үстүнде айытканым Бай-Хаакка болган чараш кыстар шилилгезинге база Кызылга эрткен «Дангына-93» мөөрейге киришкеннер салгылаан бөдүүн айтырыгларга безин хирелиг харылап, билиинин доскут кызызын көргүскеннер. Ол чараштарның чамдыктары дурт-сыны хөңү, арын-шырайы чеже-даа силиг болза, ырлап турган ырызының сөзүн уттуптар, азы чок болза, сөстү тывазывас кылдыр орусчуду адаар, аажок кандай эпчок болгулаар-дыр. Шүлүктүң азы ырның сөзүн уттупкаш, бажын чайып-чайып, хая көрнүп чоруй баарлары база бар болду. Чаражын көргүзер дээш хөй улус мурнунче үнер кижи бүгү талазы-биле эки белеткенир турган. А сүрээдел база турары чөптүг-ле харын. Ынчалза-даа күзел-чүткүл күштүг болза...

Чараштар маргылдаазынга деңнээрге, мөгелер хүрежи кандыг ийик. Ол харын ёзулуг көрүштүг, сонуурганчыг спортчу маргылдаа-дыр. Аңаа көрүкчүлер-даа хөй боор. Шүүлген мөге болза, харын бодунуң ёзулуг-ла «алды аргазын» ажыглап, күжүн үндүрүп, көк дериң төп турганш, чедип алган арыг чаагай тиилелгези-дир. Ындыгларны аът, шары-биле-даа шаңнап турбайн канчаар!

Чараштарның «делгелге» маргылдаазын эрттириринден аңгыда, ажыл-агыйжы маргылдааларны саанчылар, трактористер, хой кыргыкчыларының маргылдааларын чүге эрттирип болбазыл. Оон тиилекчилерин, чараштарны ышкаш, каш-каш муң акша-төгерик-биле шаңнагылаан болза, олар болгаш өскелерде улам хей-аът кирип ажылдаар ийик. Кижилерниң эртем-билииниң байлак делгемин, тывынгыр-сагынгырын илередирде телевизорда көргүзүп турар «Хуулгаазын шөл» (Поле чудес) дээн чижектиг маргылдаадан чоруттса. Аңаа чүгле силиг, чараш кижи эвес, а эртем-билиглиг, тывынгыр-сагынгыр кижилер тиилелгеге чедип алыр чүве чорду. Шыдаар болзунза, көрүкчү бодун база киржип орар сен. Ол хире солун боор-дур! Тиилекчилерге шаңналдарны каткы-хөг, оюн-баштак тевии-биле тыпсыр. Ол дээрге угаан-медерелдиң күжү үнген арыг тиилелге-дир.

Ынчангаш кижиниң чаражы — иштики сагыш-сеткилинде, нийти мөзү-бүдүжүнде деп бодаар мен. Ындыг болганда чараш кыстар шилилгезин кандыг-ла-бир чугула кампания кылдыр чаңчылчыдып, хөй-хөй чарыгдалды үндүре-үндүре, шүүдей-шүүдей эрттирериниң ажыы бар бе, кандыгыл?

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.
Номчукчу, шүлүкчү.

«ЭРЕС-ДИДИМ ДЕМИСЕШКЕШ, ЭЭП ЧАНЫП КЭЭР СИЛЕР»

(Төнчүзү. Эгези №№ 85, 86, 95, 96 «Шында»).

Смоленск областың Снегирёвка суурдан эгелээш, 1000 км аъттыг марштап чораш, бир-ле дугаарында Ровно областың Костополь районунуң Деражно деп суурну, оон Ровно хоорайны, хөй-хөй чурттакчылыг суурларны хоставышаан, район төвү — Дубно хоорайны ам бо хүннерде хостаар дээш дайылдажып турар бис деп чугаалааш, илеткелим доостум. 31-ги гвардейжи аъттыг полктуң дайынчы оруктарының дугайында А. Усов чугаалады. Ооң соонда айтырыглар-ла дыка хөй болду. Чамдык улустар чүве чугаалап, эки турачы отрядтың дайынчыларынга чагыг-сөзүн берип, фронтуга дузаламчыны ам-даа күштелдирер, немец-фашистерни туюлунга чедир чылча шавар болгаш амыр-менди, маадырлыг чанып келиривисти күзедилер.

Бай-Тайгадан эгелээш-ле Барыын-Хемчикке, Хорум-Дагга, Чадаанага, Чаа-Хөлге, Улуг-Хемге база ындыг ужуражылгалар болгулаан. С. К. Тока Чадаанага чедир бистиң-биле кады келгеш, оон Кызылче чоруй барган. Кызылга чедип келгеш, генерал Павловтуң белекке чоруткан чепсектерин Токага хүлээдип бердим. Ол дайынчы чепсектерни көргеш, дыка сонуургаар болду.

Соңгу кожууннардан келгеш, Таңды кожуунну кезип, ужуражылга кылгаш, ында мээң акыларым болур Н. Т. Пиче-оол, М. Хорлуг-оол база Сүт-Бажы суурда чурттап турар Сундуй суглар-биле ужурашкаш, Кызылга чедип келгеш, эртенинде генерал С. К. Токага чеде бээримге, дарга органш:

— Аван, ачаң сугга чордуң бе? — диди.

— Чок, эжим генерал — дидим.

— Аван, ачаң Элегестиң Чал-Кежигте келгеш, Кызылга силерге ужуражыр деп турда, сени фронтуже дедир чоруй барган деп меге чугаа дыңнааш дедир чана бергеннер-дир. Таңдының кожком секретары телефоннап тур. Ам дораан шериг ямызының машиназын ап берейн, күрүне складындан шай, таакпыдан ап алгаш барып ужурашкаш кел — деп мындыг.

— Улуу-биле четтирдим, эжим генерал — деп кааш, даштыгаа үнүп келиримге, машина шагда-ла манаан тур. Машина иштинде капитан Дугаржап олур. Полковник Сувак силерниң-биле кады чораш келзин деп дужаал берген деп мындыг.

— Күрүне склады кайда чүве ирги, эжим капитан? — деп айтырдым.

Капитан мен билир мен дээш, складка хап чедип келгеш, шай, таакпы, өске-даа бок-сак чүүлдерни алгаш, Элегестиң Чал-Кежиг суурга чеде бээривиске, чон бистерни шагда-ла манаан тур. Орта чон-биле ужуражып, чугаалашкаш, оруувус уламчылап, аъттарлыг нам, суму даргалары капитан Дугаржап суглар Элегестиң Чуурдук хемче чорупкан бис. Авам, ачам сугга чеде бээривиске, ийи өг тур, утбазы сүт-биле кады. Аъттан дүшкеш, менди солушкан соонда, авам тура: «Акың бар бе, чугаала» деп, бо-ла. «Бар, авай, эки дайылдажып тур» деп кагдым. (Акым Ровно хоорайны хостажып турган үезинде чок апарган болгай). Аңаа дыка үр хөөрежип, орайтай бергенде, дедир ээпкен бис. Чоруур деп турганш, удавас чанып келир бис, байырлыг деп чарылдывыс.

Арткан районнарны кезип турувуста, апрель 20 үези чеде берген. Бир эртен генерал С. К. Токага чеде бээримге, телеграмма көргүскеш, номчааш, ам фронтуже дедир чоруур силер, ынчалза-даа дайылдашпас силер, эрес-маадырлыг чорууң көргүзүп, ылап-ла Төрээн чуртунга бердингенин тывалар бүзүреткен деп Сталинниң ат салган телеграммазы бо-дур дээш, удавас 6 айда силерни уткуп алыр бис деп, ол чугаалады. Чанып келир дугайында чүгле Кечил-оолга чугаалаар силер, оон өске улуска ыттавас силер деп чагып кагды. Ам районнар чорбас силер, белеткенип алгаш, Усовтуң ада-иезин тывары чоруур силер. Ооң ада-иези Куйбышев хоорайда деп билир-ле болгай сен диди.

ТАР-ның Чазаа бисти шайлаткаш, Усовтуң ада-иезинге бээр белектерни бергеш, үдеп каан. Куйбышев хоорайга бистер дүъш эртип турда Усовтуң ада-иезиниң бажыңынга кире бээривиске, авазы орган. Оглун көрүп каан ава ыыт-даа чок тур-ла. Усов тура:

— Авай, мен-дир мен ийин — дээрге, авазы ыглапкаш, оглунуң кырынче шурай берген. Дыка-ла ыглажып, ош, кажып-чыттажып турдулар. Усов авазынга мени таныштырып кагды.

Аңаа 3 хондувус. Москвага апрель 30-де келдивис. Капитан Кечил-оол элчин черинге турган. Эртенинде Усовту фронтуже үдепкеш, бистер кежээ Ковров хоорайже чорупкан бис. Өөрүвүске чедип келгеш, Тывага чоруп турганымны, улустуң чагыг-сөзүн болгаш төрелдериниң чоруткан чагааларын үлеп бердим. Ковров хоорайга үр болу берген бис. Чүге дээрге Чазак шаңналдары манап турдувус. Оолдар, кыстар бөлүк-бөлүк болуп алгаш чугаалажып органын дыңнаарга, чеже маңаа олурар боор, дүрген фронт чорза, чүге бисти аңаа-ла азырап, өөредилге-даа чок, арга кезип кылаштажып турар чүвел бо суг-суг дижип, ажыныксай берген чугаалажып-даа олурарлар. Мени көргеш;

— Че, Лама, бир-ле чүвениң ужурун билип тур боор сен, чугаалап көрем, хүннүңне капитан-биле Москва чоруп турар кижи — дижирлер-даа бар.

— Чүнү-даа билбес кижи-дир мен ийин. Капитан-биле Кол штабтың шаңнал тыпсыр эргелел черинче баар улус тур бис. Чүге дээрге тыва ат, фамилияны машинакчы уруглар үргүлчү соора парлап каан болур. Ону эдип турар улус бис — деп чугаалап турдум.

Эштеривис ам кажан орден, медальдарывыс алыр ужурлуг улус бис деп айтырарга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. И. Калинин ат салганда, ам болур чүве дидир, ол ам удавас бо май айда болу бээр чадавас дээр чорду деп каар мындыг мен.

1944 чылдың май 27-де Ковров хоорайга Совет Арминяның Аъттыг шерииниң Кол штавындан болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң төлээзи генерал-майор Тимохин, подполковник Суров, элчин Ензак, генерал-майор Шоома, курлавырда турар аъттыг шериг бригадазының командири генерал Радчук олар чедип келдилер. Совет Эвилелиниң орден, медальдарын 53 тыва эки турачыларга тывыскан. Оон фронт барбас, Тываже чанарывысты биске дыңнаткан.

1944 чылдың май ай эгезинде Ковровтуң демир-орук станциязынга вагоннарга олурупкаш, Тывавыс кайы сен дээш чорупкан бис.

Ачинскиге келгеш, С. К. Токага ужурашкан бис. ССРЭ-ниң элчини Т. М. Петров Москва бар чораш, бистерни уткуп алыры-биле белеткел чоруп турар деп дыңнаткан. Абаканга келиривиске полк командири подполковник Севен уткуп келген. Абаканга бир хонгаш, машиналарга олурупкаш, Тывавысче четтикпейн хап-латкан бис. Улуг-Хемниң паром аксынга келиривиске, кижи дыка-ла көвей болду. Паромну кежип келгеш, чыскаалып алгаш, Ленин кудумчузун өрү Чазак бажыңынче чоокшулап олур бис. Шак ынчан сагыш-сеткилге дыка берге чүве чораан. Чүге дээрге чыскаалганнар аразында оглу, дуңмазы, өөнүң ишти болур кижилерни көзүлбеске, улустуң ыысызын чүү дээр ону! А диргн ээп келген дайынчыларга чечектер тутсуп, өөрүп, байырлап турарын канчаар ону! Чон дээрге бисти фронтуже үдеп турганы ышкаш хөй болган. Чазак бажыңының баарынга чыскаалып алгаш турувуста майор Кечил-оол командылааш;

— Тываның эки тура отряды немец-фашистерге удур маадырлыы-биле демисешкеш, ээп келдивис! — деп илеткеди.

Аңаа бистерни утканынга тураскааткан митинг болган. Ол доостурга, эки турачылар дөргүл-төрелдери-биле мендилежип, хөөрежип, чугаалажып турдулар.

1944 чылдың 6 айның 24-те ТАР-ның Чазаа улуг хүлээп алышкын кылгаш, эки турачыларны Тываның орденнери-биле шаңнаан. Тываның Кызыл Туктуг 7 дугаар тускай аъттыг шериг полугунуң турар черинге (шериг хоорайы дээр чүве ынчан) 8 айга чедир тургускаш, эки турачыларны аалдарынче чорудупкан чүве. Тываның аъттыг полугун 1945 чылда тараткан, офицерлерни Сибирниң шериг округундан халаштырган.

Тыва эки турачы отрядтың 50 чыл болур оюн таварыштыр бодумнуң бичии сактыышкынымны дооскаш, дайынга маадырлыы-биле өлген эш-өөрүмнүң дөргүл-төрелдеринге, уругларынга, ам чурттап чоруур эш-өөрүмге сеткилимниң ханызындан байыр чедирип, амыдырал-чуртталгага улуг кежик-чолду, ажылышке чедиишкиннерни, кадыкшылды күзеп, мөгейип олур мен, эш-өөрүм, ха-дуңмаларым.

Борис ЛАМА.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

СПОРТ

ОН БЕШКИ ЧЕМПИОННАР

1961 чылдың март айда тургустунган «Улуг-Хая» совхозту Совет Эвилелиниң Маадыры, тыва эки турачы эскадрон командири, Хайыракан сумузу чурттуг Түлүш Балдан оглу Кечил-оолдуң ады-биле 1990 чылдың май айда эде адаан. Совхоз тургустунганындан бо хүннерге чедир күрүне мурнунга план-даалгаларын чылдан чылче күүседип, эки көргүзүглерни чедип ап келгилээн. Совхозтуң спортчу амыдыралының дугайын номчукчуларга таныштырар бетинде, ол ажыл-агыйда 1989 чылдан эгелеп бо хүнге чедир директорлап келген Маадыр-оол Седен оглу Донгак-биле ужуражып, совхозтуң амыдыралын каксы-даа болза таныштырарын дилээн мен.

Совхозтуң ниити 44720 гектар черинде 1400 гада кызыл-тасты, 324-үнде суланы, 200-үнде чиңге-тарааны, 150-инде арбайны, 200 ажыг гектарында сенаж болгаш погаа культураларын тарып доосқан, арткан шөл одар-белчиирге хамааржыр. 50 ажыг машина, тракторларлыг. Мыйыстыг бода малы 600 ажыг, чылгы мал 200, теве — 200 баш, 14 муң баш хой-өшкүнү 33 коданда чарган. Чиңге-тараа, арбай, кызыл-тасты, далганны база хеп аймаан малчыннарга хире-шаа-биле халас берип турар. Совхозка ооң мурнунда пилорама чок турган, а эрткен чылдың август айдан эгелеп чаа пилорамалыг, ынчангаш тудуг материалы-биле бергедээшкин чок. Харын-даа артыкшылын садып турар. Совхоз төвүнде чаа тудуглар база чылдың-на немежип турар. Чаа магазинни туткан болгаш кыштаг-хораазы хөйү-биле септеп-селип ап келген. Бо чылдың планында 5 чаа кыштагны тудары көрдүнген. Совхоз 360 тонна сүттү, 180 тонна эътти, 670 тонна погаа аймаан чылдың-на бүдүрүп турар.

Хайыракан — культура болгаш спорт талазы-биле чүгле Улуг-Хем районда эвес, а харын республикада эки ажылдыг кодээ суурларының бирээзи. Совхоз төвүнде Дмитрий Дамба-Даржаа аттыг чаа хевирниң культура, спорт төвү эки көргүзүглерлиг ажылдап турар. Ынчангаш Тыва Республиканың ат-алдарын бедик тудуп келген чамдык мөгелер моон үнген. Хостуг хүрештиң 20 спорт мастерлери, национал хевирлерге 10 мастер бо чер чурттуг. Сөөлгү чылдарда ады-сураа алгый берген хостуг хүреш хевизиниң ээрлери Радислав Намажап, Маадыр Допуй-оол, Сылдыс Коңзай-оол, Роман Сердэдар, Оскал Кысыгбай, Сергей Биче-оол, Алексей Шойдун, Амир Адыг-Түлүш, Дмитрий Коңгаржап болгаш оон-даа өске мөгелер спортчу бедик аттың эдилекчилери, олар бистиң чоргааралывыс.

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оолдуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1978 чылдан эртип эгелээн, а 1979 чылдан эгелеп республика чергелиг апарган. 1984 чылдан эгелеп Сибирь болгаш Ыракы Чөөн чүк улустарының киржилгези-биле болур апарган. 1991 чылдан — Бүгү-эвилел чергелиг кылгаш, харын-даа Моол Арат Республикадан элээди оолдарны чалап эгелээн. Чыл келген тудум-на оргкомитеттиң арга-дуржулгазы бедип, маргылдааны көрүштүг кылдыр эрттирип турары өөрүнчүг. Бо чылын Россияның область, крайларындан мөгелер орук хөлезини үлгатканы-биле акша-көпеекке үскен айтырыгларның ужурундан маргылдаага келбейн барган. Ынчалза-даа Кемерово областың Междуреченск хоорайындан дөрт мөге, тренери боттарының күзели-биле чедип келген.

БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫЫШКЫН

Хевир-шинчи киир аштап, арыглап каан мөңгежиткен тураскаал чанынга совхозтуң болгаш районнуң удуртукчу даргалары, маргылдаага киржип келген мөгелер база тренер башкылар, суурнуң чурттакчы чону, ырак-узактан келген аалчылар чыглып келген. Маргылдаа эрттирер талазы-биле оргкомитеттиң даргазы хоочун мөге Монгул-оол Биче-оол спортчуларга байыр чедиргеш, Улуг-Хем кожууну Советиниң даргазы Бадарчы Седейге сөстү берген, ооң соонда дайын киржикчилери Очур Торгай-оол, Доржукай Красный олар сактыышкыннарын чугаалааш, аныяк мөгелерге улуг спортчу чедиишкиннерни күзээннер. Маргылдааның кол судьязы спорт мастери Владимир Күжүгет маргылдаа эгелээнин чарлаан.

Баштайгы хүнде боттарының онагларын эрес-кашпагайы-биле аваангыр, тура-соруктуу-биле ажып, октагылап алган мөгелер ийиги хүнде тиилелге дээш сегиржип алышкын үезинде боттарының чүткүлдүүн көргүскеннер.

Ынчангаш дензи аайы-биле чемпион болгаш ийиги, үшкү черлерни алган мөгелерден бирги черге — 3000, ийиги черге — 2000, үшкү черге — 1000 рубльдерниң шаңналдарын тывыскан.

Маадырның ады дээш элээди оолдарның (хостуг хүреш маргылдаазынга дензи аайы-биле Карим Сүрүн (Хайыракан), Владимир Монгуш (Хайыракан), Руслан Даваа (Кызыл), Койгунак Ооржак (Кызыл), Мерген Кара-Сал (Кызыл), Эдуард Сендр-оол (Хайыракан), Рустам Доржу (Кызыл), Адар Ангакпан (Хайыракан), Орлан Далар-оол (Хайыракан), Роман Сыркашев (Междуреченск) олар чемпионнааннар. Акша шаңналындан аңгыда, хүндүлел бижиктер болгаш «аарыкчыларның» тускай шаңналдарын база тывыскан. Ылангыя Междуреченск хоорайдан келген Олег Лаппага тиилелгеже чүткүл дээш шаңналды судья коллегиязы тывыскан, оон ыңай хоочун мөге Найдан-оол Доспан ол-ла мөгеге бодунуң тускай шаңналы — муң рубльди тывыскан.

Эъжим унундан болгаш бүгү Улуг-Хем кожуундан дайынче чоруткаш ээп келбейн барган болгаш дириг арткан хоочуннарга тураскаадып, аът чарыжын, мөге хүрежин база эрттирер деп энир чылын шиитпирлээн. Ооң баштайгы шаңналы адан теве, ооң ээзи Аяс Монгуш болган. Бо чылын тыва хүрешке келген 80 ажыг мөгени шуптузун хүрештирер деп шиитпирлээн. Ынчаар хүрешкеннер-даа.

Аът чарыжынга аныяк аттар аразынга бирги черни Эъжим чурттуг Сергей Доржунуң аъды эрткен, ийиги черде Начын Натпиттиң, үшкү черде Сергей Чамбалдың аъды, улуг аъттар аразынга бирги черде Елена Чамзының, ийиги черде Роберт Середарның, үшкүзүнде Кара-оол Дажыкпанның аъттары эрткеш, совхозтуң акша шаңналдарын алгылаан.

Мөгелерни чыскаагаш, шиви будуундан кылган боодал кожааны стадионнуң хүн үнер чүгүнде Маадырның улуг чуруун салган тураскаал баарынга бөлүк мөгелер сактыышкынның демдээ кылдыр эккеп салган соонда, мөгелерни девиткен. Баштайгы салыглардан арткан 10 мөгениң чамдызынга спонсорлар өртектиг белектер болгаш акша шаңналын тус-тузунда тывыскылаан. Ооң ээлерин номчукчуларга таныштырары артык эвес боор. Шагаан-Арыгда «Бүзүрел» бүдүрүлге садыының кежигүннери «Россия» деп приёмник-биле Енот Конгарны, Хайыракан школазының өөреникчи оолдарының яштан чазаан белээн Аяс Дыртык-Кара оларга тывыскылааннар. Хайыракан кодээ Советиниң даргазы Кызыл-оол Монгушевич Шивидек Алим Енданга, Семен Дүгжүге, Радислав Наважапка 1000-1000 рубльдиң шаңналдарын тывыскылаан. Дөрткү салыгда беш мөге артарга, судья коллегиязы Аяс Монгушту кый дээш: «Ат-сураглыг мөге дир сен, бир кижи артып тур, ынчангаш дөрт мөгениң кайызын октаар сен, болуң шилип ал» дээрге, Аяс Александр Чадамбаны амалааш, октаан.

Мен бодап көөрүмге, судья кежигүннери борта арай часыпкан хевирлиг. Маадыр, Чимит, Арсен база Александр олар шүүлбес-даа болза, ужүүрлежирин күзеп турганы чугаажок-ла болгай. Ынчап саарзыктары берген таварылгада беш мөге аразынга жеребьевкадан, арткан үш мөге аразынга долгандыр салыгны кылган болза, солун болгаш көрүштүг болуру чугаажок, ынчанган болза, Аяс үш мөге аразынга кирбейн барып, шүглү берип база болур турган.

Ынчангаш хүреш эрттирип турар черлер шак мындыг чүүлдү баш удур боданып, шиитпирлеп аары артык эвес боор. Мөгелерниң күжениишкиннинг ажылының түңнели ышкажыл. Хостуг хүрешке спорт мастери Маадыр Допуй-оол шүүлгеш, кула аътты алган. Аяс Монгуш ужүүрлешкеш, дөрт харлыг калчан-кара иртти алган. Чимит Куулар, Арсен Монгуш үш, дөрттү үлешкеш, кайызы-даа он-он муң рубльди алгылаан. Александр Чадамба бешки чер дээш беш муң рубльди алган. Хүреш чорып турар аразында бот-тывынгыр артистер чонунга ыры-шоору, шүлүк, кожумаа-биле бараан болган. Ылангыя хоочун мөге Биче-оол Монгул-оол:

Буурул баштыг тайгалардан
Буур-булан бустааны дег
Пугачёва Алланың
Будун чылдып чораан болза,

дээш бадырыптарга, чон адыш часкаашкыны-биле байыр чедирген. Ийи хүн дургузунда өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа чүүлдерге таварыштывыс. Өөрүнчүг талазы — тиилекчилерге өөрдүвүс, муңгаранчыг талазы — аштырышкынга муңгарадывыс. Мөге кижи бөгүн октадыр, даарта шүглүр, хүн ийис болгай, аныяк мөгелер ону утпанар. База бир муңгаранчыг тала — командаларны төлээлеп келген тренерлер база аалчы-даа кижилер эзиртир суксун чооглап алгаш өөреникчилериниң мурнунга көскүлениээр, чон аразынче кириксээр чоруктар турганы аажок хомуданчыгдыр. В. С. Биче-оол-даа, К. О. Ховалыг-даа шак ындыг кижилер-биле шынгыы чугааны кылыр боор деп идегээрдир мен. Ниитизи-биле маргылдаа эки эрткен. Т. Кечил-оол аттыг совхозтуң администрациязынга, кодээ Советке база чагыргазынга, школа коллективинге, ооң аныяк директорунга районнардан келген тренер башкылар солун дамчыштыр өөрүп четтиргенин илередип каарын менден дилээн чүве. Ынчангаш «Четтирдивис, пбш рплккддзлар!»

ЧУРУКТАРДА: 1. маадырның тураскаалынга чечек салып турары; 2. Тиилелге дээш чүткүл.

Сөзү болгаш фотозу
Лазо **МОНГУШТУУ.**

УЛУГ-ХЕМНИҢ КҮДЭЭЗИ МЕН

Лириктиг шүлүглел

(Эгези № 94, 96 «Шында»).
Буян-кежиин чону төтпес,
Буурул баштыг тайгы сыныар,
Чечек шыпкан онза чараш
Черим ыдык, дагылгалыг.
Казар туржук, оваа дажыв
Казыыр эрге кым-даа чок.
Базырыктар чоогунга
Майгын өглер өпейгилээн,
Черде хөмген «эртинелер»
Чевег-хөөрлер үвүреннээн...
Саян-Далай Улуг-Хемниң
Чартыын үпчү сырыптар,
Чайлатпааже хоржок дээштиң
Чажыг өргүп, дилээн-даа мен.
Үстүү дээрден өршээл бербээн,
Үүле-херек чогуп бүтпээн.
Үрбүн туржук, Кара-Талды
Үпчү далай чооглапкан...
Өгбелерниң чевег-хөөрү,
Өзүм тарыыр шынаа-шөлдер,
Карактарга көзүлбестээн,
Калчаа далай чалгып мөөрээн.
Чыжыргана, чодурааның
Чыды безин агаарда чок,
Сиген кезер, малдар оъттаар,
Чиндигир көк шыгын чоктаан.
Ажыл-ишчи кижилер-ле
Аймай берген оргулаар-дыр.
Рыноктуң, кризистиң
Ыйыышкыны күткээнзиг-дир.
Мөөрээн, чалгаан
Бөөшкүнүн ушта сопса —
Черим оттуп, тыңгарлы бээр,
Чечек частып, хүлүмзүрүүр,
Амыдырал дойлуп үнер,
Ак мал оъттап, дешкилежир,
Өзүп орар салгалдарның
Өнчүзү боор бүрүн артар.
Чаңгыс өрген кезип аарда,
Чажыг чажар, күдүк базар...
Шаандакы өгбелерниң
Чаңчылын чоп сагывас бис?
Улуг-Хемниң унун каастаан,
Уран, сүрлүг Хайыраканда
Цементиде үүжә бар-дыр,
Черивиске завод кестүр.
Уйгузу чок Улуг-Хемниң
Уран сөстүг күдээзи мен.

* * *

«Артап болбас, алдын өрген,
Дээп болбас, демир өрген»
Тыва чонум, мерген утаап,
Тывызыктап, сагындырган...
Соястаарлар хевири боор
Соок кештиг чылан эглип,
Өөнге кээп үнгүр каскаш,
Өөр дүнчү чурттап болур.
Ак сүт кудуп, ажаап-тежээр,
Аас-кежиин дилеп, тейлээр.
Өөредиглиг салгал дамчаан
Өгбелерниң чаңчылы ындыг.
Алдын, мөңгүн эдилелди
Апаа үптеп алгаш баар-дыр.
Өнчүвүстү чүнү бодааш,
Өскээр сөөртү бердинер деп,
Эртемден кыс Динамга
Эпти бо-ла чугаалаар мен.
Амыдырал чаңгыс черге
Аскак хой дег таптап турбас.
Частырыгны эдип аары
Чаңгыс хүнүнүң ажылы эвес.
Үвүвүстү, черивисти
Үрезин дег үлештирбес.
Келир өй дээш шыгжаар херек,
Кедизин-не бодаар херек.
Таңды-тыва чонум хөлзеп,
Таарзынмайн ыглажып тур.
Канчангаш?—деп, айтырзынза,
Харыызынга чугаа чидиг.
Орук дургаар доскуулдарлыг,
Орус төрел, үжээр, хынаар...
Кызыл-Бөрүн аржаанынга
Кым-даа кирзе акша төлээр.
Алды, диинни, аңны, куштү
Адаар эрген казыттынган.
Камгалалдыг девискээр деп,
Кажар арга тыпты берди?
Уру хемниң думчуу дыртык,
Ужур-бажы билдинмейн тур.
Картага турган чер-дир,
Казыттынган ужуру чүл?
Базырыктар бүдүн-бүрүн
Манагзынып чыдары кай.
Чыргал черим «үүжезин»
«Чылбыгалар» сырыпкан-дыр.
Унун дургаар ойнап өскен,
Узун, делгем Уру хемим
Ада-өгбем ыдык чуртун
Алыксакка алыспас бис.
Дээди черлер истеп, сүрзүн,
Дедир эккеп хүлээтсиннер.
Оон башка бурган хоржок,
Оларны-даа анаа салбас.
Каржыланза халап болур,
Кара баштар халаш кынныр.
Бузут кылгаш, миннир болза,
Бурган башкы өршээр чадап,
Хайыралыг бойдус байлаан
Камнаар туржук, үреп тур бис.
Дина эжим, шынны тыппаан,
Дириг болгаш ыглап чору.
Уран бойдус черивисти
Улам каастап камгалаалы,
Урут чаштан кежиим тыпкан
Улуг-Хемниң күдээзи мен.

Аракчаа **ОНДАР.**

ТУСКАЙ ДЫҢНАДЫГ

МОСКВА. РосИТА-СЧТА. Читкенин жудулганың дараазында чектерин Россия чок кылдыр Россияның Күрүне болгаш оор алганың барымдаалааш, хуу-Федерациязының бүгү девискээринге күш эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеди албан ёзузу-биле тускай чарлаан:

СЕРИЯ 01 №№ 1295694, 1295695, 1957393, 4337409, 4337409, 6156285.

СЕРИЯ 02 №№ 1764228, 1764230-ден 1764242, 1764244, 1764246, 5228004, 5228005, 5329156, 5329999, 5719950, 6137292-ден 6137297, 6205494, 6381675, 6756961, 6848747, 7063488, 7063489, 7192657, 7810521, 7232707, 7870517-ден 7870520, 7870522, 7873122, 7875975, 7883715, 9958876.

СЕРИЯ 03 №№ 2032555, 2536898, 2584448, 2584449, 2584932, 2584934, 2584936, 2584954, 2758458, 3452318, 3452319, 3458316, 6472229, 6517613, 6517622, 6517626, 6517637, 6517638, 6517701, 6517714, 6517716, 6517718, 6517720-ден 6517722, 6517733, 6517734, 6522626, 6523853, 6523854, 6523940, 6524374, 6524375, 6524376, 6524378, 6524380, 6524386, 6524387, 6524519, 6524522, 6524525, 6524570, 6524881.

СЕРИЯ 04 №№ 0458083-тен 0458085, 0458107, 0458113, 1458114, 0458119-тан 0458123, 0458129, 0458179, 1510627, 2074817, 3111218, 3111318, 3111524, 3169063, 3586332, 4045595.

СЕРИЯ 05 №№ 0364201, 1769995-тен 1770000, 2410454-тен 2410457, 2410465, 2752244, 4980407, 4980408, 5276176, 5276230, 5276241, 5276277, 5276278, 5276457, 5276487, 5276512, 5276650, 5276857, 5276864, 5276904, 5276914, 5276953, 5276976, 5276995, 5276999, 5277000, 5277020, 5277095, 5277109, 5277110, 5277153, 5277213, 5277241, 5277285, 5277332, 5277333, 5277423, 5277424, 5277499, 5277500, 5277792, 5277793, 5278093, 5278313, 5278323, 5278433, 5278659, 5278815, 5278816, 5278980, 5278985, 5279068, 5279208, 5279209, 5279265, 5279328, 5279497, 5279554, 5279599, 5279719, 5279722, 5344049, 5344050, 5344080, 5344081, 5344082, 5344698, 5345071, 5345778, 5345812, 5345813, 5345854, 5345957, 5345959, 5345960, 5346023, 5346044, 5346455, 5346793, 5346891, 5346892, 5346982, 5347297, 5347299, 5347397, 5347457, 5352353, 5352956, 5353636, 5353716, 5353889, 5353890, 5354651, 5354652, 5354660, 6354706, 5354708, 5354710, 5355407, 5355801, 5355849, 5355956, 5355957, 5355974, 5355998, 5914794-тен 5915000, 6793600.

СЕРИЯ 06 №№ 8838249, 8839548, 8839549, 9022471.

СЕРИЯ 07 №№ 0934150, 4251186, 4251812, 4833785, 4945758, 4945771, 8416062, 8416063, 8801964, 8801965, 8801966, 8893070, 9413195, 9417971, 9496026.

СЕРИЯ 08 №№ 4722345, 4726119, 4781871, 4781872, 9211001-тен 9211500, 9780205.

СЕРИЯ 09 №№ 0308505-тен 0308508, 0308512, 0308526-дан 0308537, 0308542-ден 0308545, 0308553-тен 0308558, 0308560-дан 0308563, 0308625, 4890219; 9529885; 9529886.

СЕРИЯ 10 №№ 1272853, 1405961, 8416541.

СЕРИЯ 11 №№ 2109653, 2214567, 2215365.

СЕРИЯ 12 №№ 3109393, 3109616, 3109796, 3111933, 3111938, 3198782, 3292159, 3364002, 3364802, 3364803, 3364969-тан 3364974, 3364944, 3364999, 3365120, 3365126, 3365168, 3365622, 3365661, 3365668-тен 3365670, 3365684, 3365777, 3366231, 3366278, 3366279, 3366287, 3366326, 3366327, 3366334, с 3366413-тен 3366415, 3366904, 3366905, 3366916, 3366947, 3366959, 3367288, 3367490, 3367628, 3367653, 3367675, 3367825, 3367826, 3475342, 3963641, 6032473, 6032474.

СЕРИЯ 13 №№ 1127648, 1127649, 1648567, 1983246, 2328731; 3436339; 3438937, 3544099, 3621669; 3819089-тан 3819092, 4614031, 5296305, 5314900, 8020912, 8425005.

СЕРИЯ 14 №№ 2464776, 3916061, 4011093, 4084356, 4399832, 6817649, 7968908, 8729132, 8729133.

СЕРИЯ 15 №№ 0979161, 0979162, 0979163, 1010680, 1069003, 1808278, 1808559, 1808635, 1808651, 1808712, 1809054, 1809059, 1809111, 1809216, 1809405, 1809422, 1809423, 1809434, 1809783, 1809861, 1809884, 1810410, 1810687, 1811174, 1811178, 1811203, 1811220, 1811258, 1811287, 1811293, 1811947, 1811948, 1811372, 4691848, 7215316, 7215349, 9426051-ден 9426100.

СЕРИЯ 16 №№ 1819001, 2540058-тен 2540068.

СЕРИЯ 17 №№ 0625823-тен 0625825, 0625953, 0965758, 0965759, 0965760.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Май 30-де «Азия төвүнүн» шаңналы дээш хостуг хүреш сөөлүнде хүндүскүнүн 12 шакта «Хүреш» стадионунуң ногаан шөлүнге республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң Найырал аттыг шаңналы дээш Тываның, Моолдуң болгаш Россия Федерациязының республикаларының, край, областарының шилиндек мөгелериниң хүрежи болур.

Күш-ажылчы коллективтерниң төлээлери солун хүрешти көөрү-биле билеттерни баш бурунгаар садып ап болур.

«ХҮРЕШ»

◆ ◆ ◆

Кызыл хоорайның дыштанылга парыгының районунда бажыңның үшкү каъдында хуужуттунган бир өрээлдиг чаагайжыды туттунган квартираны улуг эвес өртекке садып турар.

21 шактың соонда 3-54-35 телефонче долгаар.

◆ ◆ ◆

Бии-Хем районнуң Аржаан ортумак школазының 1989 чылдың июнь 17-де **Жанна Владимировна КУУЛАРНЫҢ** адынга тывысканы ортумак билигниң дугайында А серия-лыг № 182028 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок кылдыр санаар.

◆ ◆ ◆

Тыва Республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң сүлделиг таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок болдурганын чарлап тур.

◆ ◆ ◆

ГТК-12-нин кежигүннериниң хуралы болур.

Май 28-те 18.30 шакта № 12 гараж-тудуг кооперативиниң кежигүннериниң ниити хуралы болуруп чарлап тур. Кооперативтиң бүгү кежигүннериниң келири албан.

УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИН КАМГАЛААРЫНЫҢ БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙ ХҮНҮНГЕ УТКУШТУР КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ПЛАНЫ

1993 чылдың майның 30-де:

Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга

11.00 шакта — үш дугуйлуг чадаг-тергелерге бичии уругларның спортчу маргылдаазы (паркче кирер эжик аксынга).

12.00 шакта—Уругларның хореография школазының өөреникчилериниң концерти. Уругларның асфальтыга чурулга конкурузу.

14.00 шакта — Улусчу культураның болгаш уран-чурулга үс-тывыжының төвү: эстрада ырызының аныяк күүседикчилериниң түңнел конкурузу.

1993 чылдың июньнуң 1-де

12.00 шакта — «Финистиң алдын демир-үжүү». Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.

13.00 шакта — Театр шөлүнге тергелиг аъттарга селгүүстээшкин. Уругларга хөглүг-оюн программазы.

12.00 шакта — Хоорайның «Енисей» Культура бажыңы: «Кезээде хүннээрек турзун». Утренник.

«Кызыгааржы» клубтуң болгаш № 20 ясли-садтың концерттериниң соонда «Отчугаш» кинотеатрга кинофильмнерниң үш сеансыларының ачы-дуза чедирер сорулгалыг көргүзүү.

«Чаанчыгаш»—9.30 шакта.

«Навигаторнуң ужудуушкуну» —11.30 шакта.

Киновикторина — Мурнуу-барыын чүкче орук—14.00 шакта.

14.00 шакта — Улусчу культураның болгаш уран-чурулга үс-тывыжының төвү: эстрада ырызының күүседикчилериниң түңнел концерти.

10.00 шакта — Чурукчу бажыны: уран чүүл училищезиниң чурулга салбырының сургуулдарының республика делгелгези.

Ол ышкаш июньнуң 1-ниң хүнүнде парктың бүгү аттракционнары халас ажылдаар.

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүреш маргылдаазының программазы

Май 28.

19.00. «Азия төвү» хостуг хүреш маргылдаазының ажыдыышкыны.

Май 29.

11.00. Дензи аайы-биле хостуг хүреш маргылдаазы.

Май 30.

12.00. Хостуг хүрештиң финалы.

14.00. «Найырал» шаңналы дээш национал хүреш.

11.00. Бичии уругларның эрге-ажыының делегей хүнүнге таварыштыр Н. Гастелло аттыг парктан Интернационал кудумчузунга чедир Кызыл хоорайның ясли-садтарының улуг бөлүктериниң (5-6 харлыг) уругларының аразынга үш буттуг тергелерге чарыжы болур. Тиилекчилерни шыырак өртектиг белектер-биле шаңнаар.

Июнь 4-5-6 хүннеринде 30 хардан өрү назылыг эр улус аразынга волейбол маргылдаазы паркка болур.

Кызылда күрүнениң педагогика институду кирериниң шылгалдаларынга белеткениринң бир ай хуусаалыг курузун чарлап тур. Аңаа келирлерниң органиастыг чылдазын 1993 чылдың май айның 31-де институттуң акт залынга чорудар. **Адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 36, чол өөредилге корпузу**

База-ла оон кирериниң шылгалдаларын кылыр эртемнер талазы-биле программаларны садып ап болур.

Айтырыг тургузар телефон: № 2-50-54 (№ 101 кабинет).

ДЫШТАНЫЛГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Турисчи «АЗАС» баазага барып дыштанырының путевкаларын «Турисчи ачы-дузаның коммерсия төвү» сайгарып садып эгелээн: 8 хонук дыштанырының путёвказының өртээ 20.000 рубль.

Путёвканың өртээнге Кызылдан Тоора-Хемге чедер орук хөлезини кирбес.

ДЫШТАНЫЛГА БААЗАЗЫНГА ЧЕДЕРИНИҢ ХУУСААЛАРЫ: июньнуң 17, 24-те; июльдуң — 1, 8, 15, 22, 29-та болгаш августуң—5, 12, 19-та.

Ол ышкаш каш-даа хүнде дыштанырының бөлүк чагыгларны база хүлээп ап турар.

Турисчи ачы-дузаның коммерсия төвү Чагытайже, Хадынче болгаш каас-чараш бойдустуг черлерже автобустар-биле аян-чоруктарны организастап турар.

☆ ★ ★

Кызыл хоорайның төвүнде экологтуг арыг черде ийи өрээлдиг хуужуттунган болгаш телефоннуг бажыңны садып турар. Ону 1992 чылдан орай эвес үеде кылып үндүрген «Жигули» автомашинага орнап база болур.

Хүнүң кайы-даа үезинде № № 2-45-12 болгаш 2-55-03 телефоннарже долгап болур.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң эргим ынак оглувус, дуңмавыс Куулар Оскал-оол Чонукпенович Кызыл хоорайга бодунуң ажылының аайы-биле чорааш, озал-ондакка таваржып, өлүрүкчү хулиганнарның холундан барып чалы, чаш назынындан чарылган. Ажыг-шүжүүвүстү үлежип, сагыш-сеткиливисти чазамыктап, бүгү-ле дузазын көргүскен чонувуска, төрелдеривиске, албан, организация черлеринге, чаңгыс класстыларынга четтиргенивисти илереттивис.

Авазы, акылары, угбалары, даай-аваалары, дуңмаларындан.

КИНО

МАЙ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Үштүң чүректери» (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Полицияның «Дельта» отряды» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Холун кай, өннүк!» 9.00, «Шаолинь замогу» 10.30, 12.30, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ёзулуг-ла оюн» (Россия) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
В Ф ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н С Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). М М Саая (харысалгалыг секретарь) В М. Сат К К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н С Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91 3-34-17 харысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы – 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа тывынадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг 98.